

BIJLAGE 1

‘Liturgie’ of samenkomst, een onderzoek naar de breedte van de liturgie

Door R. Lubbers

Aan de Christelijke Hogeschool Ede en de Evangelische Theologische Faculteit

Inhoudsopgave

	Pagina
Inleiding	3
Etymologische verkenning liturgie en haar historisch gebruik .	4-5
Liturgie in het Oude Testament	5-6
Liturgie in het Nieuwe Testament	7-8
Liturgie in de kerkgeschiedenis	8-10
Liturgische visievorming en het huidige debat.	10-13
Conclusie	14
Bibliografie	15

Inleiding

Naar aanleiding van mijn afstudeeronderzoek bij de HGJB werd ik geprikkeld door het volgende citaat:

*‘Der heutige kirchliche Gebrauch des Wortes ‚Liturgie‘ läßt von der ursprünglichen Bedeutung der Wörter λειτουργία nichts mehr erkennen. Sie war schlechthin politisch-profan.’*¹

Vragen die bij mij opkomen zijn: Wat bedoelen we eigenlijk wanneer we spreken over ‘liturgie’? Waar komt deze term vandaan? En als het bovenstaande citaat juist is, hoe komt de term liturgie dan aan haar huidige betekenis, namelijk de aanduiding van de ‘orde van dienst’? Kortom: Is liturgie de zogenaamde ‘orde van dienst’ of behelst deze term veel meer? Vandaar dat in de titel de term liturgie tussen aanhalingstekens staat.

Kok maakt bezorgd melding van het feit dat liturgische handboeken en allerlei verhandelingen over liturgie voornamelijk gaan over de vormen die gebruikt worden in verschillende tijden en kerken. Zij laten de ontwikkeling van taal en de inhoud van de term liturgie vaak links liggen.² Een recent voorbeeld is een artikel in het Nederlands Dagblad van Roel Sikkema. Hij schrijft in zijn artikel, naar aanleiding van een aantal publicaties rondom liturgie, even eenvoudig over ‘liturgie’ alsook over de invulling van kerkdiensten en bedoelt hier hetzelfde mee. In het artikel zien we Smelik en Baan ook zo over liturgie spreken.³ Alsof liturgie niet meer behelst.

In dit essay ga ik juist in op de ontwikkeling en inhoud van de term ‘liturgie’. Ik betoog dat wij, als christelijke gemeente, de term liturgie vaak te schraal gebruiken. We gebruiken de terminologie puur om onze ‘orde van dienst’ te duiden, terwijl er mijns inziens veel meer achter deze term schuil gaat. Ik zal mij, in onderstaand betoog, beperken tot een onderscheid tussen de liturgie in engere zin en de liturgie in ruimere zin. Respectievelijk de liturgie als orde van dienst en de liturgie als een dienst aan de naaste en in algemene zin aan de maatschappij. U zult ontdekken dat ik de nadruk leg op dit laatste en daarmee de liturgie in engere zin beperkt aanstip.

Ik zal in dit betoog een aantal stappen nemen om te laten zien hoe ik tot dit punt kom. In de eerste plaats zal ik de term liturgie etymologisch duiden. Ik zal onderzoeken wat de term in de klassiek Griekse wereld betekende. Daarna zal ik de term duiden door de brug te slaan naar het Oude Testament.⁴ Als derde zal ik mijn onderzoek voortzetten in het Nieuwe Testament om daarna globaal de lijn van de kerkgeschiedenis te volgen en bezien hoe de term liturgie in de kerkgeschiedenis gebruikt is. Als vijfde zal ik een liturgische visievorming weergeven en iets laten zien van het huidige debat om tenslotte enkele conclusies te trekken.

¹ Kittel, G. *‘Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament’*. Band IV. Stuttgart. 1942. Pag. 222.

² Kok, K. *‘De kunst van de liturgie’*. Kampen. 2004. Pag. 30.

³ Sikkema, R. *‘Grote daden van God gedenken’*. Nederlands Dagblad. Bijlage ‘Het Katern’. Vrijdag 29 januari 2010. Pag. 1.

⁴ Aangezien de term ‘liturgie’ haar oorsprong vind in het Griekse λειτουργία ben ik aangewezen op de Septuaginta (LXX).

Etymologische verkenning liturgie en haar historische gebruik

Het overbekende woord liturgie gebruiken we vaak zonder na te denken bij de precieze inhoud van deze term. Het woord liturgie is afgeleid van het Griekse λειτουργία⁵. Wanneer men dieper ingaat op het etymologisch taalveld komt men tot de conclusie dat er heel wat achter het woord liturgie schuilgaat. Ik zal in deze paragraaf de term vanuit het Grieks duiden door woordstudie te doen en achtergronden te bestuderen. Hoe werd dit woord buiten de Bijbel gebruikt? Ik neem hierbij de volgende stappen. Ik zal het gebruik van het woord liturgie beschrijven naar aanleiding van de volgende trits. In de eerste plaats geef ik een algemeen politiek-technische betekenis weer. Ten tweede zal ik een private betekenis weergeven om af te sluiten met de zogenaamde religieus-cultische betekenis. Aan het einde van deze paragraaf zal ik een brug slaan naar de volgende paragraaf waar gesproken wordt over het gebruik van de liturgie in het Oude Testament.

In eerste instantie had het woord liturgie de volgende betekenis: *‘Een dienst verrichten ten dienste van de samenleving’*.⁶ Het gaat, aldus Kittel, in deze tijd om het bewijzen van een dienst aan het volk. Het gaat om een zogenaamde, in het Duits bekende, ‘Volkdienst’.⁷ In de klassiek Griekse samenleving werden de leden van de zittende en heersende klasse geacht diensten te verrichten in het belang van de gemeenschap, het gewone volk. We kunnen het een soort sociale dienstplicht noemen.⁸ Deze sociale dienstplicht kwam vooral tot uiting door de rijkere in de samenleving voor het gewone volk. Bauer bevestigt dit en geeft aan dat het woord λειτουργία in eerste instantie werd gebruikt voor het verrichten van diensten voor het gewone volk. Maar hij voegt daar wel aan toe dat deze dienstdoeners onder gezag van de staat stonden. Ambtenaren dus.⁹ Bauer noemt het zelfs een *‘dienst des Staates’*.¹⁰ Deze diensten konden bestaan uit het financieren van openbare werken zoals bruggen, theaters en tempels. Daarnaast konden deze diensten bestaan uit het sponsoren van culturele en sportieve manifestaties. We kunnen dus in de eerste plaats spreken over een algemeen politiek-technische betekenis.

Kittel wijst nog een belangrijke betekenis aan met betrekking tot het taalveld. Λειτουργία is een afgeleide van het eerder in gebruik zijnde¹¹ λῆϊτος wat *‘das Volk oder die Volksgemeinschaft betreffend’* inhoudt.¹² Hier zien we in de tweede plaats een algemeen sociale betekenis. Dienstverlening in ruime zin zoals Aristoteles met deze term bijvoorbeeld de dienst van een slaaf aan zijn meester aanduidt. Het gaat hier meer om private diensten en het betreft niet meer de hele maatschappij of het volk. Kittel verwijst naar literatuur waar λειτουργία gebruikt wordt om een dienst van een vader voor zijn zoon te duiden of een dienst van een soldaat voor zijn commandant. De algemeen politiek technische betekenis verschuift naar een meer private betekenis.

⁵ Λειτουργία is afgeleid van λῆϊτος. Deze laatste term was rond 300 voor Chr. in gebruik in de toenmalige Griekse wereld.

⁶ Kittel, G. *‘Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament’*. Band IV. Stuttgart. 1942. Pag. 221.

⁷ Ibid. Pag. 223.

⁸ Kok, K. *‘De kunst van de liturgie’*. Kampen. 2004. Pag. 10.

⁹ Bauer, W. *‘Wörterbuch zum Neuen Testament’*. 5^e dr. Berlin. 1958. Pag. 931.

¹⁰ Ibid. Pag. 932.

¹¹ Rond het jaar 300 voor Christus.

¹² Kittel, G. *‘Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament’*. Band IV. Stuttgart. 1942. Pag. 222.

In de derde plaats is er de religieus cultische betekenis. Hier gaat het om cultische handelingen ten behoeve van een bepaalde god of religie. Zoals de dienst aan de vele goden door middel van offers en rituelen. Zo kennen we vanuit het Nieuwe Testament de cultische wereld rondom de godheid Diana, de God van de Efeziërs.¹³ In de klassiek Griekse wereld was er een rijkdom aan goden. Religie beïnvloedde het hele bestaan van de Griekse wereld. De maatschappij was erop gestoeld. Vele tempels ‘sierden’ het Griekse rijk. Rondom deze tempels vonden cultische handelingen plaats die door priesters en priesteressen werden uitgevoerd.¹⁴ Een groot percentage van de bevolking in Athene nam actief deel aan de cultus van allerlei godheden. Dit in tegenstelling tot Rome.¹⁵ Voor deze cultische handelingen werd de term *λειτουργία* gebezigd. We zien hier in de derde plaats de cultische betekenis. Opvallend is dat de cultische betekenis een handeling voor een godheid of godsdienst is maar ook een dienst voor het volk of de maatschappij. Een priester of priesteres voert de handelingen, die bij de cultus behoren, uit om daarmee de godheid en het volk te dienen.

Vanuit deze laatste gedachte maken we de sprong naar de Septuagint (LXX). Het in het Grieks vertaalde Oude Testament dat in de tweede eeuw voor Christus ontstond in Alexandrië. We kijken naar het gebruik van *λειτουργία* in de LXX.

Liturgie in het Oude Testament

In deze paragraaf zal ik nagaan hoe het gebruik van het woord liturgie in de Septuagint is gekomen. In de eerste plaats zal ik nagaan welk Hebreeuws woord er vertaald is met *λειτουργία*. Daarna zal ik nagaan wat voor verklaring er gegeven kan worden voor de eenzijdige nadruk die de rabbijnen op dit woord legde, namelijk de zogenaamde ‘*kultisch-sakrale*’ betekenis.

Het woord liturgie is opgenomen in de LXX. Hier werd de term voor het eerst gebezigd als vertaling van het Hebreeuwse עבודה¹⁶ wat ‘een dienst’ of ‘een eenvoudig werk’ betekent.¹⁷ Het woord, wat van oorsprong buiten-Bijbels is en, zoals we gezien hebben, een algemeen politiek-technische, een private en een cultische betekenis had, werd in de hellenistische Griekse wereld door rabbijnen gebruikt om een ‘*kultisch-sakrale*’ handeling of dienst uit te drukken, aldus Kittel.¹⁸ Meer en meer kreeg de term *λειτουργία* een religieuze klank. Naar alle waarschijnlijkheid heeft het woord, volgens verschillende uitleggers, haar ‘geestelijke’ betekenis gekregen in de heidense cultische rituelen die het Grieks hellenistische rijk onder haar vleugels had. Zo geeft Broers in zijn woordenboek meerdere betekenissen aan het woord עבודה. In Exodus schrijft hij het de betekenis slavernij toe¹⁹ en in Psalm 104:14 vertaald hij het met werk en arbeid op het land. In Exodus 27:19 en Numeri 4:47 zien we de tempeldienst als betekenis bij Broers.²⁰ Het woord *λειτουργία*, en afgeleiden hiervan, komt

¹³ Ook werd zij Artemis of Vrouwe van Efeze genoemd. Hand. 19.

¹⁴ DeSilva, D.A. *‘Introduction to the New Testament, contexts, methods & ministry formation’*. Leicester. 2004. Pag. 90vv.

¹⁵ Ferguson, E. *‘Backgrounds of Early Christianity’*. 2th ed. Grand Rapids. 1993. Pag. 149.

¹⁶ Het Hebreeuwse עבודה dielegfa si droowkrew teh nav עבד (tsneidnevals ,neod nekrew ,neneid)

¹⁷ Broers, P.D.H. *‘Woordenboek van het Bijbels Hebreeuws’*. Nieuw Lekkerland. 2007.

¹⁸ Kittel, G. *‘Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament’*. Band IV. Stuttgart. 1942. Pag. 228.

¹⁹ Exodus 2:23.

²⁰ Broers, P.D.H. *‘Woordenboek van het Bijbels Hebreeuws’*. Nieuw Lekkerland. 2007. Pag. 262.

ongeveer 100 keer voor in de LXX. Voornamelijk zien we dit woord in Exodus 28 – 39, in Numeri, in Richteren en in Ezechiël 40 – 46.²¹

Het Hebreeuwse woord עֲבֹדָה is een woord dat in de LXX ook wordt gebruikt voor de dienst in het huis van ‘JHWH’. De dienst in de tempel, waar de Priesters en de Levieten actief waren. Deze dienst van de Levieten was een dienst aan de Verbondsgod van het volk Israël. Hoewel deze dienst een dienst aan JHWH was stond deze dienst niet los van de dienst aan het volk, aan de gemeenschap. Hier zie je dus de oud Griekse betekenis van het woord λειτουργία. De tempel was namelijk niet alleen een religieus centrum maar ook het economisch, juridisch en administratief hart van het land Israël. In het Engels gebruiken we in deze zin het werkwoord ‘to serve’.²²

Zoals ik hierboven reeds aangegeven heb sloeg de term λειτουργία in de LXX op de dienst van de Priesters en Levieten in het heiligdom van de Verbondsgod. Het gaat in de LXX om een priesterlijke dienst aan JHWH in Zijn heiligdom ten bate van de gemeenschap. De gemeenschap mocht deze dienst namelijk niet vervullen. Uitzonderingen op deze regel vormen 2 Koningen 19:19, 1 Koningen 10:5 en Esther 1:19 waar sprake is van een dienst van iemand aan het hof of een vertrouweling van een koning.²³ Ook opvallend is dat in Ezechiël 44:12 en 2 Koningen 15:16 deze terminologie wordt gebezigd voor de heidense cultus.

In de LXX ligt de nadruk op het ‘kultisch-sakrale’. Hoe kunnen we, vanuit het Oude Testament, verklaren dat de algemeen politiek-technische en de private betekenis van de term λειτουργία, meer en meer buiten beeld raakten en zo de nadruk werd gelegd op het ‘kultisch-sakrale’? De dienst die door de Levieten en de Priesters volbracht werd staat centraal bij het gebruik van dit woord. Het gaat met nadruk niet over de dienst van rijkere aan het volk en de maatschappij of een dienst die door iemand verricht werd ten bate van een ander, de private betekenis. Nee, een soort sociale dienstplicht en private betekenis is aan de horizon verdwenen.

Als antwoord kunnen we hier geven dat in de klassiek Griekse wereld, waarin godsdienst en religie duidelijk aanwezig waren, men deze term onder andere herkende in een ‘kultisch-sakrale’ betekenis. De rabbijnen, die de TeNaCH²⁴ in het Grieks vertaalden, wilden aansluiting zoeken bij de toenmalige Griekse wereld en cultuur. Er werden Griekse woorden gezocht om de Hebreeuwse woorden te vertalen die herkenning zouden vinden bij de Griekse lezer. Zodoende heeft men voor de dienst aan JHWH de term gekozen die wij nu als ‘liturgie’ kennen.

²¹ Kittel, G. ‘Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament’. Band IV. Stuttgart. 1942. Pag. 226.

²² Wigram, G.V. ‘Englishman’s Hebrew and Chaldee concordance’. 5th ed. London. 1976.

²³ Brien, T. ‘Oriëntatie in de liturgie’. (serie: Theologie in reformatisch perspectief) Zoetermeer. 1992. Pag.

²⁴ Boeken van de Thora (Wet), de Newie’iem (Profeten) en de Ketoewiem (Geschriften), het voor christenen bekende Oude Testament.

Liturgie in het Nieuwe Testament

In deze paragraaf zal ik nagaan wat voor betekenissen het begrip liturgie in het Nieuwe Testament heeft. De vraag die in deze paragraaf centraal staat is: Kunnen we vanuit het Nieuwe Testament tussen liturgie en ‘orde van dienst’ een ‘= teken’ plaatsen?

In het Nieuwe Testament komen λειτουργία en aanverwante vormen²⁵ vijftien keer voor. Het speelt dus in haar geheel maar een geringe rol. De volgende betekenissen geeft dr. T. Bienen in zijn *‘Oriëntatie in de liturgie’*.

- Oudtestamentische priesterdienst in Lucas 1:23, Hebreeën 10:11.
- Omschrijving van Christus’ priesterlijke dienst in Hebreeën 8:2 en 6.
- Omschrijving van apostolisch ambtswerk in Romeinen 15:16.
- Omschrijving van geloof in overdrachtelijke zin in Filippenzen 2:17.
- Omschrijving als de dienst van de engelen in Hebreeën 1:7 en 14.
- Omschrijving als het ambt van de overheid in Romeinen 13:6.
- Omschrijving van de inzameling van ‘stoffelijke’ gaven in Romeinen 15:27, 2 Korinthe 9:12 en Filippenzen 2:25 en 30 en 4:18.
- De omschrijving van een gebedssamenkomst van enkele profeten en leraars in Antiochië in Handelingen 13:2 waar het bidden en vasten een λειτουργία voor God is.²⁶

Opvallend is dat in Handelingen 13:2 de term λειτουργία als enige gebruikt wordt om aan te geven dat een aantal met name genoemde profeten en leraars de Heere aan het dienen zijn. Daarnaast vasten zij. Dit is de enige plaats waar deze term verwijst naar de samenkomst van mensen. Maar het is niet het samenkomen van een gemeente als geheel of het houden van een ‘kerkdienst’ maar het gaat om een gebedskring van vijf deelnemers. Er staat namelijk:

‘En er waren in Antiochië, in de gemeente aldaar, enkele profeten en leraars, namelijk Barnabas, Simeon, die Niger genoemd werd, Lucius van Cyrene, Manahan, die met Herodes de viervorst opgegroeid was en Saulus. En terwijl zij de Heere dienden (λειτουργούντων²⁷) en vastten, zei de Heilige Geest: ‘Zonder voor Mij zowel Barnabas als Saulus af voor het werk waartoe ik hen geroepen heb.’²⁸

Op grond van deze tekst kunnen we dus niet concluderen dat we de vorm van onze eredienst mogen benoemen met de term ‘liturgie’. Hoe komt het dan dat men bij het spreken over de zogenaamde ‘orde van dienst’ over de liturgie spreekt? Een antwoord hierop kan zijn dat men uit gewenning en gemakzucht spreekt over de liturgie als orde van dienst en inhoudelijk nooit hierover heeft nagedacht. Ook kan men een vooropgestelde constructie hebben van wat ‘liturgie’ nu eigenlijk is en dit inlezen in het Nieuwe Testament.²⁹ Tevens kan

²⁵ Al deze vormen zijn afgeleiden van het werkwoord Indicatief Presens 1^e persoon enkelvoud λειτουργεω.

²⁶ Bienen, T. *‘Oriëntatie in de liturgie’*. (serie: Theologie in reformatisch perspectief) Zoetermeer. 1992. Pag. 10.

²⁷ Griekse grammaticale vorm is: Participium presens actief genitief meervoud mannelijk. Oftewel: Zij dienen/zij waren dienende.

²⁸ Hand. 13:1 – 2. Tekst is weergegeven in de *‘Herziene StatenVertaling’*. Heerenveen. 2006.

²⁹ Bienen, T. *‘Oriëntatie in de liturgie’* (serie: Theologie in reformatisch perspectief) Zoetermeer. 1992. Pag. 31.

het zijn dat men uitspraken vanuit het Nieuwe Testament uit de context wegneemt en dit van doorslaggevende betekenis acht voor liturgie. Een goed voorbeeld hierbij is Hand. 2:43 – 47.

Bij deze tekst geven veel Bijbelcommentatoren een beschrijving hoe een gemeente zou moeten functioneren in haar liturgie. Los van het feit of deze tekst descriptief of prescriptief bedoeld is, ik denk het eerste, maakt de exegeet al een keuze dat liturgie de orde van dienst is. Oftewel, hij of zij heeft een vooringenomen standpunt over de term liturgie.

Aan het einde van deze paragraaf komen we dus tot de conclusie dat het Nieuwe Testament sporadisch over λειτουργία, of afgeleide termen, spreekt. En als zij dan over deze term spreekt wordt er nergens gesproken over een zogenaamde orde van dienst voor een gemeente. Alleen in Handelingen 13:2 zien we een beschrijving van een groepje mensen die de Heere dient. Daar wordt ook een vorm van λειτουργία gebruikt. Daarnaast is een strakke ‘orde van dienst’ of eenvormigheid in het Nieuwe Testament vreemd, hoewel er wel degelijk ordeningen te zien zijn. Het gaat in het Nieuwe Testament om de grondhouding.³⁰ Namelijk liefde tot God en de naaste.³¹

Liturgie in de kerkgeschiedenis

In deze paragraaf wil ik globaal de kerkgeschiedenis schetsen om weer te geven hoe het woord liturgie in de loop van de geschiedenis gebruikt werd. We beginnen onze verkenning in de eerste eeuwen en doorlopen de Middeleeuwen, de Reformatie, het puritanisme en het piëtisme, de Verlichting en uiteindelijk de 19^e eeuw waar we Abraham Kuyper en J.H. Gunning tegenkomen. Ik beschrijf de loop van de kerkgeschiedenis globaal en pretendeer hiermee niet volledig te zijn.

Het woord liturgie verdwijnt na de verwoesting in het jaar 70 na Christus. De tempeldienst in al haar sacrale en haar profane breedte is weggevaagd. Het woord λειτουργία verdwijnt uit het spraakgebruik. Een eeuw later duikt deze term echter weer op in de oude Griekse kerk, waar het al snel een aanduiding wordt voor de priesterlijke dienst en dan met nadruk in relatie met de voornaamste godsdienstige bijeenkomst namelijk de viering van de eucharistie.³² Rond het jaar 205 na Christus gaat de officiële kerktaal over van Grieks naar Latijn. Hippolytus schrijft in de 3^e eeuw de eerste orde van dienst in zijn *Traditio Apostolica*. In dit geschrift vinden we, voor zover bekend, voor het eerst een uitgewerkte orde van dienst.³³ Overigens wordt de ‘orde van dienst’ hier niet geduid met de term liturgie.

In 312 na Christus bekeerde keizer Constantijn zich tot het christendom. De christelijke kerk werd ‘staatskerk’.³⁴ Hierdoor ontstond er meer en meer behoefte om de gang van zaken binnen de kerk en binnen de bijeenkomsten schriftelijk vast te leggen. Meer en meer kwam er een ontwikkeling op gang waarin ruimte was voor het kerkelijk jaar³⁵, pracht

³⁰ Velden, van der M.J.G. en Aa, van der W.P. en Bie, de H.J. *‘Als wij samenkomen, Liturgie in de gereformeerde traditie.’* Zoetermeer. 2000. Pag. 161vv.

³¹ 1 Kor. 13.

³² Eucharistie is een afgeleide van het Griekse εὐχαριστέω. Indicatief presens 1^e persoon enkelvoud voor ‘Ik dank’.

³³ Velden, van der M.J.G. en Aa, van der W.P. en Bie, de H.J. *‘Als wij samenkomen, Liturgie in de gereformeerde traditie.’* Zoetermeer. 2000. Pag. 163.

³⁴ 313 N. Chr. Edict van Milaan.

³⁵ Het kerkelijk jaar geeft uitdrukking aan het gedenken van Gods heilsdaden door de gang van het jaar. Hoe en wanneer het kerkelijk jaar is ontstaan, valt niet precies na te gaan. Oorspronkelijk werden de Joodse feesten gevierd en kende men alleen aan de eerste dag van de week (de dag van de opstanding, zondag) een Christelijk

en praal naar het voorbeeld van de bisschop van Rome, de Paus, gebaren en riten. Ook kwam de offergedachte, tijdens de avondmaalsviering, steeds meer onder de aandacht.³⁶

In de Latijn sprekende kerk is de term ‘liturgia’ geen aanduiding voor de eredienst. Woorden als ‘*officium*’ of ‘*ministerium*’ waren meer gangbaar in de westerse kerk. Dit zijn beide woorden voor dienst(verlening).³⁷ Kok geeft in zijn boek een aantal termen vanuit het Latijn die eeuwen lang gangbaar waren om de orde van de kerkdienst aan te geven. Totaal zouden er veertig aanduidingen zijn. Enkele bekende zijn: *Ritus* (ritueel), *Actio* (handeling), *Celebratio* (viering), *Mysterium* (mysterie), *Sacramentum* (sacrament), *Solemnitas* (plechtigheid).³⁸ Deze woorden herkennen we ook vandaag de dag nog in ons huidige kerkelijke jargon. De term liturgie komt pas na de Middeleeuwen binnen in de kerk.

In de Oosterse Kerk zag men de eredienst als een afbeelding van de hemelse liturgie. De kerkdienst werd een stukje ‘hemel op aarde’. In het kader van dit betoog zal ik dit aspect laten liggen.

In het Westen ging de bemiddelende rol van de priesters een steeds sterkere rol spelen. Zij moesten het contact onderhouden tussen God en Zijn gemeente.³⁹ Zo legde de reformatoren sterk de nadruk op het offer van Jezus Christus. Dankzij dit offer hoefde er geen bemiddeling tussen God en een priester plaats te vinden. Nee, de eredienst mocht/mag een rechtstreekse ontmoeting met God zijn. Luther verzette zich dan ook heftig tegen de zogenaamde offergedachte in de avondmaalsdienst.⁴⁰ Pollanus, hij stond aan de reformatorische zijde, spreekt na lange tijd over ‘*Liturgia Sacra*’. Hij gebruikt deze term, als één van de eerste, om de orde van dienst aan te duiden.⁴¹ De ‘liturgie’ als orde van dienst is geboren. Ook Calvijn⁴² spreekt over de term liturgie als over de orde van dienst. Het lijkt bij hem in het geheel geen issue. Bij Calvijn was de liturgie het wekelijks samenkomen van de kerkgemeente en de vormgeving van deze samenkomst. Het was geen gewone bijeenkomst. Deze bijeenkomst was geladen door de activiteit van God, het toneel van uitbeelding van en deelname aan het verbond tussen God en mens. Het volgende citaat laat dit zien:

*‘Bij de openbare dienst was God niet alleen de enige tot wie gebeden werd, maar ook de Ene die actief was bij de eredienst in de kerk.’*⁴³

Ook in stromingen na de Reformatie wordt gesproken over liturgie als de orde van dienst. We zien dit gebruik bij de puriteinen, een stroming uit de 16^e eeuw. De Schrift was voor hen de norm van alles. Ook van de liturgie als orde van dienst. De verkondiging staat centraal en alles moet om deze verkondiging gegroepeerd worden. Ook binnen het Piëtisme,

karakter toe. We onderscheiden drie hoofdgeledingen in het kerkelijke jaar: de Kerstkring, de Paaskring en de tijd na Pinksteren. Zie voor verdere studie van het kerkelijk jaar: Brienens, T. ‘*Oriëntatie in de liturgie*’ (serie: Theologie in reformatorisch perspectief) Zoetermeer. 1992. Pag. 101vv.

³⁶ Velden, van der M.J.G. en Aa, van der W.P. en Bie, de H.J. ‘*Als wij samenkomen, Liturgie in de gereformeerde traditie.*’ Zoetermeer. 2000. Pag. 164.

³⁷ Kok, K. ‘*De kunst van de liturgie*’. Kampen. 2004. Pag. 11.

³⁸ Kok, K. ‘*De kunst van de liturgie*’. Kampen. 2004. Pag. 11.

³⁹ Oosterhuis, T. en Urban, E. (red.) ‘*Praktijkschets Liturgie*’. Barneveld. 1995. Pag. 11.

⁴⁰ Velden, van der M.J.G. en Aa, van der W.P. en Bie, de H.J. ‘*Als wij samenkomen, Liturgie in de gereformeerde traditie.*’ Zoetermeer. 2000. Pag. 172.

⁴¹ Pollanus, V. ‘*Liturgia Sacra*’. (1551-1555) Vert. A.C. Honders. Leiden. 1970.

⁴² Calvijn behoort tot de 2e generatie reformatoren. Hij leefde van 1509-1564.

⁴³ Selderhuis, H.J. (red.) ‘*Calvijn, handboek*’. Kampen. 2008. Pag. 464.

aan het einde van de 17^e eeuw, wordt de liturgie als orde van dienst aangemerkt. De piëtisten streefden een opwekking na. Er moest een echte, innerlijk doorleefde vroomheid komen. Een strakke en formele liturgie past hier niet in. Ten tijde van de Verlichting, in de 18^e eeuw, zien we duidelijk de ratio centraal staan. De ratio baseert zich op het empirisme. Tevens staat de deugd centraal. Zo werd de liturgie als een deugdzame verkondiging gezien. Het deugdzame, goede, in de mens moet ontwikkeld worden. Het ging in de liturgie om de opvoeding van de mens. In de 19^e eeuw zien we Abraham Kuyper die zich zeer bezig houdt met liturgie. Een citaat van hem is:

‘Immers, waar de dienaar des Woords vrij is, om geheel naar eigen goedvinden te werk te gaan, daar is geen Liturgie. En omgekeerd waar zijn vrijheid ten deze beperkt is, ontstaat liturgie.’⁴⁴

Met dit citaat onderstreept hij zijn strijd tegen de predikanten die teveel macht zouden hebben. Hij hekelde het improvisatievermogen van verschillende predikanten die gerust enkele gebeden of psalmenteksten veranderden. De predikanten moesten zich houden aan liturgische voorschriften. We zien in de voorgaande stromingen steeds weer de liturgie als orde van dienst.

In de 19^e eeuw kwam er voor het eerst, na al die eeuwen, een historisch onderzoek naar de liturgie. J.H. Gunning wilde binnen de gereformeerde liturgie vasthouden aan het onderwijzende element van de liturgie maar daarnaast ook meer aandacht voor het vierende element. Meer en meer ontstond er aan de faculteiten Theologie een historische doordenking van liturgie, alsook een theologische doordenking. Het theologische vakgebied liturgiek kwam op. De Groningse kerkelijk hoogleraar E.F. Kruijff publiceerde in 1901 zijn *Liturgiek*. Helaas bleef de liturgie als orde van dienst gelden.

Liturgische visievorming en het huidige debat

In deze paragraaf zal ik mijn visie op het gebruik van het woord ‘liturgie’ weergeven en tevens iets laten zien van het huidige debat rondom liturgie.

Ik volg gedeeltelijk prof. dr. Bakker in de *‘Christelijke encyclopedie’* en leg de term liturgie tweezijdig uit.⁴⁵ Dit doe ik om de eenvoudige reden dat een tweedeling, als twee zijden van één medaille, mij inspireerde. Ik zal laten zien waarom. Hij spreekt in de eerste plaats over de betekenis van de term liturgie in wijdere zin. In deze zin berust de betekenis op het samenkomen van de gemeente en de viering van de eredienst. Hij spreekt in deze zin dus over het inhoudelijke aspect van ons geloven en vieren. In de tweede plaats spreekt hij over liturgie in engere zin en gaat het om de orde en de vorm van de eredienst. In deze zin is het dus puur een technische aangelegenheid. Deze twee betekenissen lopen in elkaar over omdat ze niet zonder elkaar kunnen. Het zijn twee zijden van één medaille. Er is volgens Bakker geen inhoudelijke samenkomst en eredienst mogelijk zonder de orde van dienst. Hoe sober deze ook kan zijn.⁴⁶

⁴⁴ Velden, van der M.J.G. en Aa, van der W.P. en Bie, de H.J. *‘Als wij samenkomen, Liturgie in de gereformeerde traditie.’* Zoetermeer. 2000. Pag. 190.

⁴⁵ Grosheide, F.W. en Itterzon, van G.P. *‘Christelijke encyclopedie’* Deel 4. (Jaar-Micropsie) 2^e dr. Kampen. 1959. Pag.469.

⁴⁶ Grosheide, F.W. en Itterzon, van G.P. *‘Christelijke encyclopedie’* Deel 4. (Jaar-Micropsie) 2^e dr. Kampen. 1959.

In de eerste plaats zou ik de engere zin van ‘liturgie’ als puur technische term willen laten staan. Zo zien we dit gebruik in het huidige debat omtrent liturgie veelvuldig. Deze debatten wil ik niet degraderen tot een waardeloos gesprek, omdat alleen de enge vorm van liturgie wordt besproken. Integendeel. Het debat, waar onder andere Barnard⁴⁷, en recent ook Van de Poll⁴⁸ zich in mengen is een constructief debat. Hoe kunnen we de liturgie, in engere zin, ten dienste van de Koning van de kerk laten zijn en tevens van inhoudelijke betekenis voor de ambassadeurs van deze Koning? Mijns inziens is dit een legitieme vraag. We kunnen er namelijk niet omheen dat er een verschuiving gaande is. De liturgie, in engere zin, is aan het veranderen. Zij zoekt nieuwe wegen. Ik zal hier kort op in gaan om daarna mijn hoofdpunt, namelijk de liturgie in ruimere zin weer te geven.

In de gereformeerde traditie is de kerkdienst een vergadering van gelovigen die samen voor Gods aangezicht mag komen en Hem mag ontmoeten. En liturgie, in engere zin, richt zich in een bepaalde context meer en meer op een zogenaamde ‘vloeiende kerk’ die uit informele relaties tussen mensen bestaat. Bij de inrichting van de eredienst kan dit leiden tot heel verschillende vormen. Waar komen deze vormen uit voort?

Wel, onze maatschappij is veel consumptiever geworden. De communicatie in sommige evangelicale⁴⁹ kerken verloopt niet langer via brood en wijn, maar met behulp van beamers en internet. Er zijn Duitse websites waarop je kunt bidden, biechten en overledenen kunt gedenken. Wat dacht u van websites met virtuele kerkdiensten, met daarna een preekbespreking in de chatroom? Verder is er een enorme dynamiek gekomen tussen de sacrale en de profane uitingen in onze samenleving. Mensen die niet meer in de kerk komen zoeken de kick van een pelgrimagevoetocht of verblijven een aantal dagen in een klooster om een devote sfeer te proeven. Duizenden mensen nemen deel aan stille tochten. Wat betekent dit voor de liturgische beleving, in engere zin, van kerkgangers?

Ik zou willen stellen dat we in een ‘overgangsfase’ zitten. In de kerk zien we bijvoorbeeld gereformeerde bonders⁵⁰ van gemeente wisselen, omdat ze graag meer evangelische liederen willen zingen. Bondsgemeenten slaan de fase van de zogenaamde Liturgische Beweging vrijwel over. Hun ‘gezangenkwesie’ gaat nu over het evangelische opwekkingslied. Je ziet anderzijds ook mensen afhaken uit (wijk)kerken die in tien jaar tijd evangelisch zijn geworden en een *move* maken richting meer behouden (wijk)gemeenten. Meer en meer gaat het in de kerkelijke gemeenten om de wens van de groep. De vraag is of dit de juiste houding is? Hoe kunnen kerkenraden het beste reageren op deze ‘pluralisering’ van de liturgie? Barnard heeft ook geen antwoordt wanneer hij stelt:

*‘Ik heb het antwoord niet. Maar zoveel is duidelijk: een opgelegde liturgie werkt niet meer.’*⁵¹

⁴⁷ Barnard, M. ‘Een opgelegde liturgie werkt niet meer’. Art. op www.evangelisch-luthers.nl. Maart 2010.

⁴⁸ Recent verschenen boek: Poll, van de E. W. ‘Samen in de naam van Jezus, liturgie en muziek in de evangelische gemeente’. Zoetermeer. 2009.

⁴⁹ Ik gebruik de term evangelicaal, in dit werk, heel breed. Ik reken hier in algemeenheid alle evangelische stromingen toe.

⁵⁰ Sociologisch een moeilijk te duiden begrip, daar de Gereformeerde Bond een stroming binnen de Protestantse Kerk in Nederland is een geen kerkgenootschap.

⁵¹ Barnard, M. ‘Een opgelegde liturgie werkt niet meer’. Art. op www.evangelisch-luthers.nl. Maart 2010.

Voorgaande laat iets zien van de zoektocht van ons als mensen hoe we, in de christelijke samenkomsten, God mogen en kunnen dienen. Ook ik heb geen antwoord op deze kwestie van de liturgie in engere zin. Wel wil ik opmerken dat de liturgie, in engere zin, een gebeuren tussen God en mens en tussen mensen onderling is. Het is dus bij voorbaat een levend gebeuren. De gemeente is een organisme en is veelkleurig.

Ik betoog hierbij niet om de traditie achter ons te laten als een achterhaalde traditie. De traditie op zich is mijns inziens te waardevol om achter ons te laten. Laten we de traditie op waarde schatten en haar koesteren. We maken deel uit van de traditie en onze generatie maakt de traditie van de toekomst. Wij leven uit en door de traditie heen. Maar wel een traditie die niet star en stug is, een traditie die niet beknot, maar een traditie die open staat voor verandering. Open voor de werking van Gods Geest in en door mensen heen. Deze houding houdt niet in dat we koste wat het kost een verandering moeten implementeren. Dan vergeten we de grondhouding van Gods koninkrijk⁵² en gaan we als een olifant door de porseleinkast. Voor zover het mogelijk is, houden we vrede met alle mensen.⁵³ Ik laat de liturgie in engere zin voor wat het is en richt mij nu op mijn hoofdpunt, namelijk de liturgie in ruimere zin.

Wanneer de Geest in ons, als kerk, werkt komt de liturgie in ruimere zin in zicht. Grenz stelt zich dan ook terecht de vraag wat de kerk eigenlijk is. Voor hem is de kerk een groep mensen die door de Heilige Geest zijn samengebracht in een gemeenschap en samen het verlangen hebben om in de maatschappij van nu de ‘glorieuze gemeenschap van de toekomst’ uit te dragen.⁵⁴

In de tweede plaats zou ik de liturgie in ruimere zin uit willen breiden. Professor Bakker doet, mijns inziens, de term liturgie historisch en etymologisch tekort.⁵⁵ Vandaar dat ik hem deels volg. Wanneer we spreken over de inhoud van ons geloof, die wij in vorm en inhoud willen presenteren in onze zondagse diensten dan kan dit toch niet zonder onze dienst aan onze naaste, in private sfeer en in algemeen politiek-technische⁵⁶ sfeer. Onze naaste en de maatschappij komen zo in beeld. In dit laatste zien we de oerbetekenis uit de oude Griekse wereld terug. Liturgie is meer dan alleen het technische gebruik om een orde van dienst te duiden. Hier is in de kerkgeschiedenis een scheve schuif gereden. De liturgie is té eng geworden. Ten tijde van Pollanus en daarna is de nadruk op de orde van dienst en de wijze van samenkomen van de gemeente komen te liggen. En in het huidige debat is dit nog steeds het geval. Wanneer men, in het huidige debat, over liturgie spreekt gaat het universeel over de liturgie in engere zin.

Mijns inziens, en hier maak ik mijn punt, zou het in de eerste plaats om onze liturgie in de ruimere zin moeten gaan. Onze dienst, in private zin, aan de naaste en in algemeen politiek-technische zin om onze dienst aan de maatschappij. Onze liturgie zou een diaconale spits moeten hebben. De vraag die we logischer wijs nu stellen is: Wat heeft de kerk de maatschappij te bieden? En dan is mijn intentie in eerste instantie niet missionair gericht, hoe mooi dit ook moge zijn. Het gaat mij om een authentieke bijdrage aan de maatschappij, aan de

⁵² 1 Kor. 13.

⁵³ Rom. 12:18.

⁵⁴ Grenz, S. J. ‘*Created for community, connecting Christian belief with Christian living*’. 8th ed. Grand Rapids. 2006. Pag. 207.

⁵⁵ Grosheide, F.W. en Itterzon, van G.P. ‘*Christelijke encyclopedie*’ Deel 4. (Jaar-Micropsie) 2^e dr. Kampen. 1959. Pag. 469.

⁵⁶ Zie pagina 4 en 5 m.b.t. het gebruik van deze terminologie.

naaste. Zomaar, omdat de kerk en haar leden zich verwant weten met alle mensen in onze maatschappij..

Er ligt vanuit de hiervoor beschreven bezinning, een heel terrein om ontgonnen te worden. Met dit betoog poog ik een eerste spade in de grond te steken. Ik prefereer een praktisch theologische, waar liturgiek een discipline van is, bezinning op de liturgie.⁵⁷ En dan wel onderscheiden in de liturgie in engere en de liturgie in wijdere zin. Zowel op academisch en HBO-niveau, waar predikanten, kerkleiders en voorgangers opgeleid worden, alsook op pragmatisch niveau in de kerkelijke gemeenten. Misschien wel juist in de praktijk van de gemeenten. Hier zien we namelijk de kerk in al haar schakeringen en geledingen. De kerk die verandert en verschuift. Laten we de moeiten en verdriet om liturgische kwesties, in engere zin, niet bagatelliseren.

Om deze moeiten en pijn, op gemeenteniveau, recht te doen breng ik een kwartet van Osmer onder de aandacht. Dit doe ik niet zomaar. We moeten in de gemeenten een attitudeverschuiving creëren om de diepte van liturgie te peilen en zo een bewustwording te creëren, dat de liturgie als orde van dienst, te schraal is. De betekenis is veel breder en op de ander gericht. We zouden, volgens Osmer, in de bezinning rondom liturgie de volgende vier stappen kunnen zetten. Hij betoogt in zijn boek om in de eerste plaats te luisteren naar wat er aan de hand is. Hij noemt dit ‘priestly listening’. Hier moeten we het eigen oordeel uitstellen. Waarom wil men veranderingen in de manier van samenkomen of waarom wil ik meer aandacht voor de wijdere betekenis van liturgie? Hier gaat het om puur luisteren en waarnemen. Wat is er aan de hand? In de tweede plaats zullen we moeten achterhalen waarom deze kwestie speelt. Waarom wil men veranderingen? Wat is de attitude van de gemeenteleden? En met betrekking tot mijn punt: Waarom wil ik een verschuiving van aandacht voor liturgie in wijdere zin? In de derde plaats zullen we een ideaal moeten omschrijven. Osmer noemt dit de normatieve taak. Hoe zou het er idealiter uit moeten zien? Hier komt, mijns inziens, de liturgie in wijdere zin naar voren. En in de vierde plaats zullen we als kerk, gemeente en als individu een reactie moeten geven op bijvoorbeeld veranderingen in de samenkomst en ons begrip van liturgie. Dit kwartet kan een proces van enkele jaren zijn maar zal zeker iets laten zien van de liturgie in wijder perspectief.

De praktische theologie poogt de praktijk te verbinden met de traditie en met de Schrift. Dit geeft soms een spanning. Maar deze spanning mag de praktische theologie, in haar bezinning rondom liturgie, niet uit de weg gaan. Binnen de liturgiek daag ik haar uit de bezinning rondom liturgie in engere zin voort te zetten en tevens om liturgie in wijdere zin op de agenda te zetten en deze verder en blijvend te duiden.

Conclusie

We hebben gezien dat liturgie meerdere betekenissen heeft. Ik vat ze samen in negen punten: In de eerste plaats hebben we de ‘sociale dienstplicht’ gezien. Een dienst verrichten in het belang van de gemeenschap, de maatschappij. In de tweede plaats hebben we een private vorm gezien. Zoals een werknemer voor zijn werkgever. Als derde zagen we de dienst aan goden waar we zogenaamde cultische handelingen onder verstaan. In de vierde plaats spreekt

de Bijbel over de dienst van de priesters en Levieten in de tempel. In het Nieuwe Testament zagen we, als vijfde, het woord liturgie in een context van het samenkomen van een gebedskring.⁵⁸ In de zesde plaats spreken we over liturgie wanneer we de priesterlijke dienst in de kerk bedoelen. Ook wordt er, in de zevende plaats, verschillend over liturgie in de Oosterse Kerk en de Westerse Kerk gesproken. In de Oosterse Kerk is de liturgie een afbeelding van hemelse liturgie. In de Westerse Kerk is de liturgie een rechtstreeks ontmoeten van God en Zijn gemeente. Maar wel wordt in deze beide stromingen inhoudelijk over de term liturgie gesproken. In de achtste plaats wordt liturgie gebruikt in de engere zin om onze orde van dienst te duiden (Liturgia Sacra). Ten slotte, in de negende plaats, spraken we over de liturgie in wijdere zin waarmee we de inhoud van onze diensten en onze woorden en daden ter ere van God en ten dienste van onze naaste in private zin en maatschappij brede zin duiden.

Ik prefereer om, wanneer we spreken over de zogenaamde orde van dienst, het woord liturgie te vermijden. Dit om spraakverwarring te voorkomen. We zouden beter kunnen spreken over de manieren van samenkomen. Dit in navolging van de oude, Latijn sprekende, kerk die sprak over Solemnitas, Officium of Ministerium. Zij gebruikte de terminologie Leitura in algemeenheid niet om de orde van dienst te duiden.

In de kerkelijke praktijk hebben velen zich, bewust of onbewust, achter de betekenis van Pollanus geschaard. De orde van dienst, de Liturgia Sacra. Maar laten we oog hebben dat wanneer we zo over liturgie spreken we de inhoud afvlakken en versralen. We hebben gezien dat de liturgie op deze wijze té eng is gemaakt. Het is maar één zijde van de medaille. Het draait tenslotte om de wijdere betekenis van liturgie. Onze dienst aan de naaste in privé sfeer en in maatschappijbrede sfeer. Wij, als kerk in Nederland, zijn de geestelijk rijken. We hebben een ‘rijkdom’ te delen met de maatschappij. De samenkomst, ter ere van onze God, heeft pas zin als we hebben ontdekt wat échte liturgie is! Hier zien we de diaconale spits van deze liturgie.

⁵⁸ Hand. 13:2

Bibliografie

- Barnard, M. ‘Een opgelegde liturgie werkt niet meer’. Artikel op www.evangelisch-luthers.nl. Maart 2010.
- Bauer, W. ‘*Wörterbuch zum Neuen Testament*’. 5e dr. Berlin. 1958.
- Brienens, T. ‘*Oriëntatie in de liturgie*’ (serie: Theologie in reformatorisch perspectief) Zoetermeer. 1992.
- Broers, P.D.H. ‘*Woordenboek van het Bijbels Hebreeuws*’. Nieuw Lekkerland. 2007.
- DeSilva, D.A. ‘*Introduction to the New Testament, contexts, methods & ministry formation*’. Leicester. 2004.
- Grenz, S. J. ‘*Created for community, connecting Christian belief with Christian living*’. 8th ed. Grand Rapids. 2006.
- Grosheide, F.W. en Itterzon, van G.P. ‘*Christelijke encyclopedie*’ Deel 4. (Jaar-Micropsie) 2^e dr. Kampen. 1959.
- Ferguson, E. ‘*Backgrounds of Early Christianity*’. 2th ed. Grand Rapids. 1993.
- Kittel, G. ‘*Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*’. Band IV. Stuttgart. 1942.
- Kok, K. ‘*De kunst van de liturgie*’. Kampen. 2004.
- Oosterhuis, T. en Urban, E. (red.) ‘*Praktijkschets Liturgie*’. Barneveld. 1995.
- Osmer, R.R. ‘*Practical Theology, An introduction*’. Grand Rapids. 2008.
- Pollanus, V. ‘*Liturgia Sacra*’. (1551-1555) Vert. A.C. Honders. Leiden. 1970.
- Selderhuis, H.J. (red.) ‘*Calvijn, handboek*’. Kampen. 2008.
- Sikkema, R. ‘*Grote daden van God gedenken*’. Art. Nederlands Dagblad. Bijlage ‘Het Katern’. Vrijdag 29 januari 2010. Pag. 1.
- Velden, van der M.J.G. en Aa, van der W.P. en Bie, de H.J. ‘*Als wij samenkomen, Liturgie in de gereformeerde traditie.*’ Zoetermeer. 2000.
- Vrijlandt, M.A. ‘*Liturgiek*’ 3^e dr. Zoetermeer. 1992.
- Wigram, G.V. ‘*Englishman’s Hebrew and Chaldee concordance*’. 5th ed. London. 1976.